

دستور زبان فارسی

(مقدماتی)

جلد اول

نشر: دستور

محمود جلیلی

شماره شابک: ۹-۴۳-۵۳۰۶-۶۰۰-۹۷۸

سرشناسه:	جلیلی، محمود، ۱۳۲۲-
عنوان و نام پدیدآور:	دستور زبان فارسی مقدماتی / محمود جلیلی.
مشخصات نشر:	مشهد: دستور، ۱۳۹۲-
مشخصات ظاهری:	ج:
فروست:	سلسله پژوهشهای زبانشناسی؛ ۳.
شابک:	دوره 7-50-978-600-5306-5306-43-91 ج 978-600-5306-5306-43-91
وضعیت فهرست نویسی:	شیا
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	فارسی -- دستور -- راهنمای آموزشی (متوسطه)
رده بندی کنگره:	۱۳۹۲ ر ۷۱۲ ج / PIR۲۶۹۳
رده بندی دیویی:	۲۹۵/۰۷۶
شماره کتابشناسی ملی:	۳۲۱۳۸۹۳

نشر دستور

• دستور زبان فارسی (مقدماتی، جلد اول)

• محمود جلیلی

• نوبت چاپ: اول • پاییز ۱۳۹۴ • قطع: وزیری (۱۳۶ صفحه)

• شمارگان: ۱۰۰۰ جلد • قیمت: ۸۰۰۰۰ ریال

• چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد

• طرح جلد: محمدعلی عنایتی زاده • تلفن: ۰۹۱۵۱۱۵۳۵۰۷

• شماره شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۲۰۶-۴۲-۹

• حق چاپ محفوظ است

• مشهد، صندوق پستی ۱۳۸۸-۹۱۸۹۵ تلفن ۰۹۱۵۳۱۴۸۲۷۷

نمبر ۰۵۱۱-۸۴۵۴۴۳۷ • پیام‌نگار: shahri81@yahoo.com

نشانی مؤلف: مشهد مقدس، خیابان کوهسنگی، الندشت، عارف ۱۵، شماره ۲، کد پستی:

۹۱۷۶۶، تلفن: ۰۵۱۱-۸۴۳۹۷۴۶، همراه: ۰۹۱۵۳۰۱۵۳۷۰

مراکز پخش در مشهد:

۱- مؤسسه فرهنگی-هنری و انتشاراتی ضریح آفتاب، خیابان امام خمینی، جنب اداره کل

آموزش و پرورش خراسان رضوی، تلفن: ۰۵۱۱-۲۲۱۰۰۴۵

۲- انتشارات امام، خیابان ابن سینا، چهارراه دکترا، تلفن: ۰۵۱۱-۸۴۳۰۱۴۷

۳- کتاب هیواد، خیابان سعدی، پاساژ مهتاب، طبقه ۱-، تلفن: ۰۵۱۱-۲۲۸۳۰۲۱، همراه:

۰۹۱۵۸۱۰۴۴۹۴

فهرست

صفحه	عنوان
۹	پیشگفتار
۱۱	مقدمه
۱۲	نمودار مقولات زبان شناسی
۱۳	زبان و دستور زبان فارسی
۱۳	واج شناسی
۱۴	دستور زبان
۱۴	معنا شناسی
۱۵	دستور زبان فارسی
۱۶	نحو

بخش اول: صرف

۱۸	۱- اسم
۱۸	عام یا خاص
۱۸	معرفه یا نکره یا اسم جنس
۱۸	مفرد یا جمع یا اسم جمع
۲۲	ساده یا غیر ساده (مرکب یا مشتق یا مشتق - مرکب)
۲۲	ذات یا معنی
۲۲	نام آوا (اسم صوت)
۲۳	اختصاصی ترین نام های اسم
۲۷	۲- ضمیر
۳۰	۳- صفت
۳۰	انواع صفت از نظر معنا و مفهوم
۳۴	انواع صفت بیانی از نظر ساخت لفظی
۳۴	انواع صفت بیانی

۳۵	انواع صفت بیانی از نظر مقایسه (درجات صفت بیانی).
۳۸	۴- فعل
۴۱	انواع فعل از نظر زمان.
۴۱	انواع فعل ماضی
۴۲	انواع فعل مضارع
۴۳	آینده (مستقبل)
۴۳	فعل امر
۴۸	گذرا یا ناگذر با دو وجهی
۴۸	معلوم یا مجهول
۴۹	ساده یا پیشوندی یا مرکب
۵۰	وجه فعل
۵۲	یاد آوری و تکرار
۵۶	۵- قید
۵۶	قید مخصص یا مشترک
۵۷	قید نشانه‌دار یا بی‌نشانه
۵۸	انواع قید از نظر وابستگی
۵۸	انواع قید از نظر معنا و مفهوم
۶۲	۶- صوت
۶۲	انواع صوت از نظر معنا و مفهوم
۶۲	چند نکته درباره صوت (شبه جمله)
۶۵	۷- حرف
۶۸	وندها
۷۳	انواع «را»
۷۳	انواع «ی»
۷۴	انواع «که»

بخش دوم: نحو

۷۸	جمله و انواع آن
۷۸	انواع جمله از نظر استقلال و نقص

انواع جمله مستقل از نظر ساخت لفظی	۷۸
انواع جمله از نظر معنا و مفهوم	۸۱
انواع جمله از نظر ارتباط با کلام	۸۱
انواع جمله از نظر نظم ارکان	۸۴
انواع جمله از نظر اثبات و نفی	۸۵
جمله اخباری و جمله انشایی	۸۵
جمله تفسیری	۸۵
نقش یا حالت کلمات در جمله	۸۸
نقش‌های مستقل کلمات در جمله	۸۹
۱- فعل	۸۹
۲- نهاد	۸۹
۳- مفعول	۸۹
۴- متمم	۹۳
۵- مسند	۹۴
۶- قید	۹۸
۷- منادا	۹۹
وابسته‌ها	۱۰۱
شاخص	۱۰۲
وابسته‌های پسین اسم	۱۰۲
تفاوت مضاف الیه با صفت بیانی	۱۰۳
نقش‌های تبعی	۱۰۵
بدل	۱۰۵
معطوف	۱۰۵
تکرار	۱۰۶
جمله ربطی توضیحی	۱۰۶
وابسته‌های وابسته	۱۰۹
ممیز	۱۰۹
صفت صفت	۱۰۹
مضاف الیه مضاف الیه	۱۱۰

۱۱۰	قید صفت
۱۱۰	صفت مضاف الیه
۱۱۰	متکم اسم
۱۱۴	اضافه، مضاف و مضاف الیه
۱۱۴	تفاوت مضاف و مضاف الیه با موصوف و صفت
۱۱۵	انواع اضافه
۱۱۵	انواع اضافه (۱)
۱۱۶	انواع اضافه (۲)
۱۲۲	تنازع
۱۲۳	انواع جمله با رسم نمودار
۱۲۴	۱- جمله دو جزئی با فعل یا گذر
۱۲۵	۲- جمله سه جزئی با مفعول
۱۲۶	۳- جمله سه جزئی با مسند
۱۲۷	۴- جمله سه جزئی با متکم
۱۲۸	۵- جمله چهار جزئی با مفعول و متکم
۱۲۹	۶- جمله چهار جزئی با مفعول و مسند
۱۳۰	۷- جمله چهار جزئی با متکم و مسند
۱۳۱	۸- جمله چهار جزئی با دو مفعول
۱۳۲	۹- جمله پنج جزئی با مفعول و متکم و مسند
۱۳۳	منابع و مآخذ

به نام خدا

پیشگفتار

سپاس خدای را که توفیق عنایت فرموده که هنوز هم، پس از نیم قرن معلمی و تحصیل و تدریس، باعلاقه‌ای بیش از پیش همچنان به شغل خویش عشق بورزم و در خدمت دستگاه تعلیم و تربیت و نونهالان عزیز میهن اسلامی باشم. هر چند که اکنون به قول فردوسی «دو چشم و دو گوش من آهو گرفته و تهیدستی و سال نیرو» اما علاقه من به تعلیم و تعلم، مصداق این بیت صائب است:

«آدمی پیر چو شد حرص جوان می‌گردد خواب در وقت سحرگاه گران می‌گردد»

و من امروز به قدری به کارم علاقه مندم که بعضی از همکاران سابق از این مسئله تعجب و برخی مرا سرزنش می‌کنند که: «دیگر پس از این، برای که و برای چه؟» ولی چه کنم کار دل است و گستن از این کار برایم سخت مشکل و بهترین لحظه‌هایم اکنون سیر در لابه لای اوراق کتاب‌ها و سفر در وادی اندیشه‌هاست.

چیزی که بیشتر شگفت آور خواهد بود، این که اکنون که در نظام آموزشی ما نفس دستور زبان فارسی به شماره افتاده و لحظه‌های احتضار خویش را می‌گذراند و عن قریب به سرنوشت انشای فارسی مبتلا خواهد شد، بلکه باید گفت شده است، چه اتفاقی افتاده که کسی دست به نگارش کتاب دستوری زده که نه تنها از نظر اقتصادی هیچ نفع مادی برایش ندارد بلکه ضرر هم دارد و از جهت آموزشی هم، نه برای خودش - که به قول یکی از بزرگان (!) درخت خشکی است که آب دادن به آن بی ثمر است - تره‌ای خرد می‌شود و نه برای این‌گونه کتاب‌ها؛ آن هم در این روزگار و انفسا که به علت حاکمیت شرایط بسیار دشوار اقتصادی، غم نان و جامه و قوت، کارگر و کارمند جماعت را از سیر در ملکوت باز می‌دارد. در پاسخ به این سؤال مقدر در ذهن خوانندگان، اشاره به چند نکته را ضرور می‌دانم؛ نخست آن که نویسنده تلاش دارد تا حاصل تجربه سال‌ها تدریس و مطالعه خود را به صورت طرحی کوتاه از دستور زبان به آیندگان عرضه کند به امید آن که این طرح بتواند الگویی برای معلمان جوان در آینده باشد و این کار را نوعی خدمت فرهنگی و میراثی - که وارثان سببی می‌توانند از آن بهره‌ای ببرند - می‌داند. البته ادعایی هم ندارد که این طرح ابتکاری است بلکه این یادداشت‌ها برگرفته از نتیجه تلاش استادانی است که مؤلف، عمری را حضوری یا از راه مطالعه آثارشان ریزه‌خور خوان آن‌ها بوده است. دلیل دیگری که موجب این کار شده، این است که گاه همکاران یا طلاب جوان از او می‌خواهند که راهنما یا کتابی معرفی کند که به طور خلاصه شامل اهم نکته‌های دستوری باشد؛ نظیر

کاری که در سال ۱۳۶۵ انجام داده است و اکنون به علت چهار نوبت تغییر اساسی در کتب آموزشی تغییراتی یافته است. نکته دیگری که نه از جهت دستور زبان بلکه از جهت اعتقادی و اخلاقی مد نظر مؤلف بوده، این است که با به کار بردن عبارات یا جمله‌هایی که پیام‌های آموزنده دینی، اجتماعی و اخلاقی را غیر مستقیم به خواننده انتقال می‌دهد، به عنوان تمرین برگزیند و به نوعی موجب ترویج و تحکیم مفاهیم مذکور در ذهن خواننده شود که البته این مسئله با دستور زبان ارتباطی ندارد. این نکته را که تقریباً در تمام آثار خود به کار برده، از زنده یاد استاد احمد احمدی بیرجندی الهام گرفته است - خدایش رحمت کند - هر جا هم جمله‌ای نیافته که دارای این ویژگی باشد، سعی کرده جمله‌ای انتخاب کند که یا دارای زیبایی ادبی باشد یا لبخندی بر لب خواننده بنشاند. امید است این خدمت ناچیز پسند خاطر خوانندگان محترم قرار گیرد و نویسنده از ارائه راهنمایی‌های ارزشمند آنان برای رفع نقایص احتمالی و ناخواسته ادامه این کتاب - که در آینده، ان شاء الله به نام «جلد دوم، پیشرفته» منتشر خواهد شد - بهره‌مند گردد. با سپاس از رحمت جناب آقای دکتر محمد شهری مدیر محترم «نشر دستور» که یاور و راهنمای من برای چاپ این کتاب بوده‌اند.

محمود جلیلی، مشهد مقدس، ۱۳۹۲

مقدمه

کتابی که در دست دارید، شکل دگرگون شده و هماهنگ شده کتاب «نگاهی بسیار اجمالی به مسائل کلی در دستور زبان فارسی» با کتب درسی امروز در دوره متوسطه است که قبلاً بر مبنای دستور زبان مشهور به آقایان «صادقی و ارزنگ» به چاپ رسیده بود.

در کتاب حاضر به طور خلاصه به دو مقوله صرف و نحو فارسی پرداخته شده است اما در آغاز نگاهی در باره زبان شناسی و تقسیمات آن بیان شده و برخی اصطلاحات جدید که اخیراً به کتب درسی راه یافته معرفی شده و سپس انواع کلمه در زبان فارسی مطرح و دربارهٔ هریک تا آن جا که مقدور بوده، به طور بسیار خلاصه و گذرا توضیحاتی داده شده است به گونه ای که در بسیاری از جاها باید استادان و معلمان نکته ها را اندکی شرح و تفسیر کنند. تذکر این نکته را لازم می داند که دستور زبان فارسی را همچون رانندگی یا بسیاری از هر ها و دانش ها باید با تمرین و در عمل آموخت نه تنها در خواندن قواعد همان طور که هرگز کسی با خواندن آیین نامه رانندگی راننده نمی شود.

در باره انواع کلمه استادان دستور زبان اختلاف نظر دارند و تعداد انواع کلمه را از شش تا ده نوع دانسته اند. شاید به همین دلیل این نکته در کتاب های دستور زبان درسی امروز کاملاً مسکوت گذاشته شده است. در بخش نخست این کتاب که به صرف اختصاص یافته، انواع کلمه هفت نوع - که مورد تأیید بیشتر استادان امروز است - شمرده شده و هریک در گفتاری جداگانه بررسی و شرح داده شده است.

بخش دوم کتاب شامل «نحو» فارسی است. در این بخش ابتدا انواع جمله از دیدگاه های گوناگون بررسی و سپس به نقش های کلمات یا گروه های اسمی و فعلی و قیدی اشاره شده است. در پایان کتاب نیز انواع اضافه به شیوه قدیم و جدید و چند نکته دستوری دیگر مطرح شده است. امید است این خدمت ناچیز مقبول نظر خوانندگان ارجمند واقع شود.

نمودار مقولات زبان شناسی

